

МОВНА ПОЗИЦІЯ Б. ГРІНЧЕНКА ТА Х. АЛЧЕВСЬКОЇ: СУГОЛОСНЯ ДОБИ ЧИ ПОЗИЦІЯ?

LANGUAGE POSITION B. HRYNCHENKO AND H. ALCHEVSKA: AGREEMENT OR POSITION?

Барабаш С.М.,

orcid.org/0000-0002-9405-0839

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри мовної підготовки

Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Бурко О.В.,

orcid.org/0000-0001-5843-4686

кандидат педагогічних наук

У статті здійснено аналіз народопроектних планів Бориса та Марії Грінченків у педагогічній сфері, викладених у спогадах Марії Загірньої «Школи, де вчителював Борис Грінченко», Христини Алчевської «З рідних сторін Бориса Грінченка», праць Великого Просвітника «Перед широким світом», «Листи з України Наддніпрянської», уводимо в науковий обіг лист Христини Алчевської до Бориса Грінченка від 20 вересня 1887 р., оприлюднюємо факти архівних документів, які цілеспрямовано знищували саму суть поняття «Україна», «українське» та їх носіїв, наслідки чого маємо нині. У процесі підготовки було застосовано емпіричний метод як важливий етап збору необхідних даних, на основі яких проведено спостереження, порівняння, зіставлення архівних матеріалів, що окреслюють роль учителя, наставника у формуванні свідомої україномовної особистості та протилежну позицію викоринення всього українського, штучного приниження, нівелювання українського в освітньому процесі. У статті використано такий комплексний метод дослідження як аналіз архівних матеріалів, що чітко окреслює проукраїнські налаштовану позицію Грінченків і бачення Христини Алчевської, що були суголосними баченню уряду, дії якого спричиняли викоринення всього українського. Нове прочитання архівних матеріалів спонукає до критичної оцінки насадженої мовної політики та постатей, які діяли на радянських засадах. Нині в умовах війни українська мова потребує не лише дослідження, але й що найважливіше активного застосування в усіх сферах життя, зокрема й в освітній. Слід наголосити на тому, що провідну роль виконує й постать учителя як виразника прогресивних думок. Тому важливим вважаємо відновлення права українців на свою історію, державу, мову, на гідне майбуття в Європейському просторі, нове прочитання архівних документів та осмислення із погляду сьогодення.

Ключові слова: спогади, народопроектницькі плани Бориса і Марії Грінченків, Христина Алчевська, науковий обіг, листи, мовне питання.

The article analyzes the public education plans of Boris and Maria Grinchenko in the pedagogical sphere, set forth in the memoirs of Maria Zahirnaya "The School where Boris Grinchenko taught", Khristina Alchevska "From the Native Side of Boris Grinchenko", the works of the Great Enlightener "Before the Wide World", "Letters from of Ukraine Naddnipyrianska", we introduce into scientific circulation the letter of Khrystyna Alchevska to Borys Grinchenko dated September 20, 1887, we make public the facts of archival documents that purposefully destroyed the very essence of the concept of "Ukraine", "Ukrainian" and their carriers, the consequences of which we have today. In the preparation process, the empirical method was used as an important stage of collecting the necessary data, based on which observations, comparisons, comparisons of archival materials were carried out, outlining the role of the teacher, mentor in the formation of a conscious Ukrainian-speaking personality and the opposite position of the eradication of all Ukrainian, artificial humiliation, leveling of Ukrainian in educational process. The article uses such a complex research method as the analysis of archival materials, which clearly outlines the pro-Ukrainian position of the Grinchenkos and the vision of Khrystyna Alchevska, which were consonant with the vision of the government, whose actions caused the eradication of everything Ukrainian. A new reading of archival materials prompts a critical assessment of the established language policy and figures who operated on Soviet foundations. Currently, in the conditions of war, the Ukrainian language needs not only research, but also, most importantly, active application in all spheres of life, in particular in education. It should be emphasized that the figure of the teacher as an exponent of progressive thoughts also plays a leading role. Therefore, we consider it important to restore the right of Ukrainians to their history, state, language, to a dignified future in the European space, a new reading of archival documents and understanding from the perspective of today.

Key words: memoirs, public education plans of Boris and Maria Grinchenkov, Khrystyna Alchevska, scientific circulation, letters, language issue.

Постановка проблеми. Мовне питання, діяльність визначних осіб у царині освіти, культури, вихованні підростаючого покоління в Україні завжди набувало визначального значення в історичному аспекті, відлуння якого маємо дотепер.

У нинішній ситуації, коли наша країна знаходиться в умовах кривавої війни через напад росії, українська мова набуває особливого звучання. Вважаємо актуальним розгляд і аналіз педагогічної діяльності Бориса і Марії Грінченків та взаємо-

дії їх поглядів із баченнями Христини Алчевської в контексті мовної сфери крізь часовий відгомін сьогодення, у чому полягає і новизна теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітні погляди Бориса Грінченка і Христини Алчевської досліджували у своїх працях Ю. Беззуб, О. Морозова, О. Мазуркевич, В. Яременко. Грінченкознавиця А. Мовчун зазначає, що «перше в Україні соціологічне дослідження, за яким визначив, які книги доступні для народного читача, які з них користуються попитом...» провів Борис Дмитрович [9, с. 3–30]. Василь Яременко акцентує на боротьбі Бориса Грінченка за навчання рідною мовою, виховання на основі національної історії, народних звичаїв і традицій [11, с. 1].

Постановка завдання: проаналізувати народно-просвітні плани Бориса та Марії Грінченків у педагогічній сфері, що викладені у спогадах Марії Загірної «Школи, де вчителював Борис Грінченко», Христі Алчевської «З рідних сторін Бориса Грінченка», працях Великого Просвітника «Перед широким світом», «Листи з України Наддніпрянської», донести факти архівних документів, які цілеспрямовано знищували саму суть поняття «Україна», «українське» та їх носіїв.

Методологія дослідження. У процесі підготовки нами було застосовано емпіричний метод як важливий етап збору необхідних даних, на основі яких проведено спостереження, порівняння, зіставлення архівних матеріалів, що окреслюють роль учителя, наставника у формуванні свідомої україномовної особистості та протилежну позицію викорінення всього українського, штучного приниження, нівелювання українського в освітньому процесі. Нами використано такий комплексний метод дослідження як аналіз архівних матеріалів, що чітко окреслює проукраїнськи налаштовану позицію Грінченків і бачення Христини Алчевської, що були суголосними баченню уряду, дії якого спричиняли викорінення всього українського.

Виклад основного матеріалу. Знані українські педагоги Борис Грінченко і Марія Загірня брали участь у просвітницькому русі наприкінці ХІХ ст. Роль Христини Алчевської у цьому процесі має своєрідне значення. За спогадами Марії Загірної, восени 1882 р. Грінченка було призначено вчителем у російську школу села Тройчате Зміївського повіту на межі з Полтавщиною. Проте він найняв квартиру за три кілометри від школи, в українському селі Чунишина (нині – Семенівка), в оселі українців, де «...вчився української мови народньої, записував слова, пісні, приказки, писав вірші, складав "Читанку"» [6].

У 1887 р. Михайло Лободовський рекомендував свого товариша Бориса Грінченка в однокласну земську школу в с. Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині Перевальський район Луганської області). Земство давало 400 крб на школу, 200 крб мала б докласти громада. Однак Христина Алчевська взяла на себе цей обов'язок і стала її попечителькою. Відтак призначення чи звільнення вчителя відбувалося за її вказівкою. Вона запропонувала новому вчителю платню 300 крб і доплату 100 крб на рік, якщо екзамен підтвердить, що він добре виконав свою роботу. Водночас Борис Грінченко висунув умову: якщо навчання йтиме добре, то попечителька не звільнить його. Уводимо в науковий обіг російськомовний лист Х.Д. Алчевської, адресований учителю:

«Учителю Олексіївської Народної Школи
Борису Дмитровичу Грінченку
Ласкавий добродію Борисе Дмитровичу!

Цим доручаю Вам одержання і витрачання училищних сум під свою відповідальність і підзвітність.

20-го вересня 1887 р. Попечителька Олексіївської Народної Школи (підпис)» [1, *переклад С. Б.*].

В архіві Бориса Грінченка зберігся аркуш із зазначенням адрес тих, із ким листувався. Серед них і адреса Алчевської Х. Д.: «Харків, Ветеринарна, 37» [4].

Христина Алчевська проводила літо з рідними дітьми в Олексіївці. За спогадами її доньки Христі, «переклади зі всесвітньої літератури на нашу мову ще заборонялись, ось у сій хаті велися моєю матір'ю читання всесвітньої літератури з селянами, тільки ж по-московськи ще. Сядеш, бувало, допомагати їй записувати селянські відозви для покажчика «Что читать народу», і якое тепло стає на душі від обміну думок з народом і від того, що знаходишся в товаристві селян» [2, с. 10]. До літньої «хатньої» аудиторії в Олексіївці долучалася й родина Грінченків. У дослідженні «Перед широким світом» він поділився спогадами про щорічні літні читання у маєтку попечительки школи. Просвітителька роздавала народні книжки московською мовою й читала селянам твори московських письменників. «А найголовніше, – зауважує автор, – поширений був погляд, що тільки навчившись «панської» мови, можна зробитися освіченим путящим чоловіком, і через те треба «язык хаклацький, мужицький» якомога швидче кидати» [5, с. 12]. Разом із Марією Загірною узвичаїв вечірне читання україномовних книжок батькам своїх учнів. Обговорював із

ними прочитане, часом записував їхні відгуки. Родина Грінченків давала письменним слухачам читати твори Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Пантелеймона Куліша та ін. з власної бібліотеки. Юлія Ільчук наголошувала на схожому підході просвітян до вивчення літературних смаків селян, відзначивши, що Борис Грінченко «...більший наголос робив на описі індивідуальних особливостей самих читачів» [7, с. 184]. Співпраця з Христиною Алчевською тривала протягом семи років, коли вчитель позбувся роботи.

Однією з причин відходу Грінченків від учительства Олександр Мазуркевич назвав різновекторність просвітянської діяльності Христини Алчевської та освітніх поглядів Б. Грінченка, зокрема щодо просвіти селян українською мовою. Борис Дмитрович одержав запрошення на святкування ювілею освітньої діяльності Христини Алчевської від Любові Дашкевич (племінниця Олексія Алчевського), проф. Олександра Брандта, Христини Алчевської. Василь Іванов (секретар Харківського Статистичного Комітету) [8]. Їхні листи написані по-російськи. Борис Грінченко також відповів адресатам російськомовними листами, оскільки не був переконаний, що вони володіють українською. У новій реальності подаємо листування у нашому перекладі українською мовою.

Ще 20 березня 1892 р. Василь Іванов надіслав лист, передавши запрошення від ювілярки: «Шановний Борисе Дмитровичу! Розпорядча комісія з відзначення 30-річчя педагогічної діяльності Христини Данилівни доручила мені повідомити Вам, що 13-го травня завершується окреслене тридцятиліття. ... Було б бажано, щоб повідомлені були про це особи, які складають її літню аудиторію» [6].

За свідченням Марії Загірньої, Борис Грінченко написав лист-відповідь 2 квітня 1892 р.: «Шановний Добродію Василю Васильовичу! ... При всій глибокій повазі до Христини Данилівни як до людини, я не можу приєднатися до Ваших урочистостей. Причина цього та, що я ставлюся зовсім негативно до тієї її діяльності, кінцевим результатом якої є русифікація мого народу. Повівшись інакше, я вважав би себе зрадником моїх переконань» [6].

У зв'язку з Грінченковою відмовою Любов Дашкевич (племінниця О. Алчевського) також листовно звернулася, акцентуючи на потребі участі родини Грінченків та учнів Олексіївської школи у святкуванні. У своєму листі-запрошенні авторка застерегла: «За дорученням членів комітету уклінно прошу Вас повідомити учням Вашим

теперішнім, колишнім, «хатній аудиторії» про прийдешнє святкування і поради взяти їм участь або листом із підписами, або взагалі як вони бажають. Інакше серед усіх привітань, телеграм та листів буде великий пробіл». 1 травня 1892 р. Борис Грінченко надіслав відповідь-обґрунтування: «Є один пункт, стосовно якого ми ніколи не сходилися й не зійдемося з нею. ... Я вважаю, що українці повинні служити Україні та українській, а не московській просвіті. Поважаючи діячів московської просвіти у московській землі, я не можу інакше, як негативно, ставитися до московської просвіти у землі українській. ... Зрозуміло, що мені неможливо і немає за що вітати Христину Данилівну 14 травня. Зробивши це, я показав би себе людиною, яка говорить одне, а робить інше» [6].

Ювілярка також листувалася з Борисом Грінченком у зв'язку з означеною подією і переслала запрошення від Любові Дашкевич та ящик з подарунками для «хатніх слухачів». У ньому були папір, конверти, чорнило. У посланні Любов Дашкевич знову просила тодішніх і колишніх учнів, а також «хатніх слухачів» написати ювілейні привітання від школярів. Звісно, вони звернулися за порадою до свого вчителя. Однак він не підтримав наміру своїх учнів з означеної причини.

У Харківському Літературному музеї зберігається цінний документ, який свідчить про державницьку політику стосовно мови і освітнього процесу, – «Секретный донос Полтавского губернатора Багговута Министру внутренних дѣлъ объ украинскомъ движеніи и мѣрахъ борьбы съ нимъ» (Полтава, 1917). Уже у 1917 р. донощик полтавський губернатор Александр Карлович фон Багговут дає розпорядження на посади вчителів (за можливості), інспекторів, директорів народних училищ (винятково) призначати великоросів, будь-якого вчителя, що виявляє прихильність до української мови, звільняти. Далі цитуємо: «4. Скласти правдиву історію малоруського народу, в якій пояснити, що "Україна" – це "окраїна" держави у колишні часи. 14. Треба взятися за семінарії і викоринити там пануючий дух українства. 17. Пояснити необхідність великоруської мови як загальнодержавної і літературної, і що малоросійська як простонародна не має ні літератури, ні майбуття. 19. Усіма способами викоринювати вживання назв "Україна", "український"» [10]. Наслідки політики російської імперії маємо нині.

У червні 1892 р. Борис Грінченко проаналізував педагогічну діяльність Христини Алчевської в «Листах з України Наддніпрянської», які опублікував у «Буковині» під псевдонімом П. Вартовий. Він звинуватив її у зраді: «Тридцять

років уже поминуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює – досить щиро – щоб змоскалити наш народ. Вона заводить московські школи на Україні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по-московському. Христина Алчевська давала поганий приклад, бо її вчинок був – ренегатство, зрада» [3, с. 2]. У двотомній праці «Что читать народу?», яку Христина Алчевська рекомендувала для народного та дитячого читання, не було вміщено назв творів українських письменників. Олексій Неживий висловив припущення, що, можливо, під впливом критики Бориса Грінченка в третьому томі книги «Что читать народу?» (1906) у IV відділі (літературному) було рекомендовано читати твори Марка Вовчка, Івана Франка, Осипа Федьковича, у XII відділі «Видання для народу українською мовою» упорядники подали VI підрозділ «Серія видань Бориса Грінченка (Чернігів)». До того ж Христина Данилівна опублікувала власні рецензії на «Оповідання про Івана Котляревського», «Оповідання про Грицька Квітку-Основ'яненка», «Оповідання про Євгена Гребінку», збірку «Без хліба», видані Бориса Грінченком.

Знаний Просвітник також склав каталог «Сільська бібліотека», рукопис якого зберігається в ІР НБУВ, уперше надрукований у виданні Наталії Зубкової «Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка». Просвітник увів низку творів вітчизняних письменників. Він написав «Передмову [до Каталогу книжок для народного читання]», уперше надрукувавши 1908 р. коштом Товариства «Просвіта» в Києві.

«Головна проблема України – не багатомовність, а двомовність, поширення на її території двох мов, коли поряд з державною українською на всі сфери вжитку претендує також російська», – зазначає професорка Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Масенко. Науковиця зауважує, що така ситуація зазвичай складається в колоніальній країні, коли вся підкорена спільнота повинна оволодіти, крім своєї мови, мовою колонізатора. Якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, то останній загрожує зникнення [12].

Висновки. Отже, на основі ґрунтовно проаналізованих архівних матеріалів маємо чітко окреслену позицію щодо напрацювань діячів, які в радянській педагогіці вважалися прогресивними через освітянську діяльність. Проте судження сучасників, зокрема проукраїнськи налаштованих Грінченків дає вкрай негативну оцінку тих засад, на які орієнтувалася Христина Алчевська, засуджуючи її вектор на викорінення українського і насадження підрастаючому поколінню московського. Нове прочитання архівних матеріалів спонукає до критичної оцінки насадженої мовної політики та постатей, які діяли на цих засадах.

Нині в умовах війни українська мова потребує не лише дослідження, але й що найважливіше активного застосування в усіх сферах життя, зокрема й в освітній. Слід наголосити на тому, що провідну роль виконує й постать учителя як виразника прогресивних думок. Тому важливим вважаємо відновлення права українців на свою історію, державу, мову, на гідне майбуття в Європейському просторі, нове прочитання архівних документів та осмислення із погляду сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алчевська Х. Д. Лист Б. Д. Грінченку від 20 вересня 1887 р. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 31704.
2. Алчевська Х[ристя]. З рідних сторін Грінченка. *Ілюстрована Україна*. 1913. № 19 – 20. С. 9 – 10.
3. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Буковина*. 1892. № 26. С. 2.
4. Грінченко Б. Адреси. ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 639.
5. Грінченко Б. Перед широким світом. У Києві. 1907. 317 с.
6. Загірня М. Школи, де вчителював Борис Грінченко. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 32567.
7. Ільчук Ю. Як українських селян вчили читати: читацькі експерименти Х.Д. Алчевської, Б.Д. Грінченка і С. Я. Ан-ського на межі XIX – XX століть. *Ukraina moderna* 2015. № 22. С. 167 – 184.
8. Мазуркевич О. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х. Д. Алчевська та її сподвижники. К. : Знання, 1963. 80 с.
9. Мовчун А. Народопробітні книги Бориса Грінченка. *Зібрання творів у 9 тт. Народопробітня спадщина. Кн. 1* / Б. Грінченко; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка: упоряд. О. Бурко, А. Мовчун, В. Яременко; голова ради, кер. проєкту В. Огнев'юк; вст. слово В. Огнев'юк; передм, комент., прим. А. Мовчун. К. [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013 – 2018 : іл.
10. Секретный донос Полтавского губернатора Багговута Министру внутренних дѣлъ объ украинскомъ движеніи и мѣрахъ борьбы съ нимъ. Полтава. 1917. Харківський Літературний музей.
11. Яременко В. Від автора «теорії малих діл» до Великого Просвітника українського народу. *Слово Просвіти*. 2014. Ч. 23. С. 1.
12. Хрищук А. Українська мова – зброя народу: чому мовне питання під час війни надважливе? <https://explainer.ua/ukrayinska-mova-zbroya-narodu-chomu-movne-pitannya-pid-chas-vijni-nadvazhlive/>